

Het archief in hout en steen

Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk

J. Kamphuis en K. Emmens

Inleiding

Monumentale gebouwen staan iedere dag in de belangstelling. Is het niet via fotocamera's die worden gehanteerd door toeristen, dan is het wel door de eigenaar die het object wil verbouwen of aanpassen aan een nieuwe functie.

Ten behoeve van een verantwoord beheer van de monumentale bebouwing in Nederland kan een aantal kennisbronnen aangeboord worden. Van oudsher spelen historische en kunsthistorische bijdragen daarin een belangrijke rol. Schriftelijke gegevens afkomstig uit archieven en een interpretatie van decoratieve aspecten bieden aangrijpingspunten voor de datering en ontwikkeling van monumentale gebouwen. De ervaring leert dat deze disciplines echter onvoldoende steun bieden bij bouwkundige ingrepen.

Een nieuwe bron die de afgelopen decennia steeds meer wordt aangeboord is die van het bouwhistorisch onderzoek. Dit type onderzoek richt zich juist sterk op de ruimtelijke en bouwkundige structuur van een bouwwerk: constructies, bouwsporen en materialen. Dit 'archief in hout en steen' biedt zicht op de ruimtelijke ontwikkeling van het gebouw en de bouwhistoricus leest en interpreteert dit 'archief'. Steeds vaker gaat bouwhistorisch onderzoek gepaard aan dendrochronologisch onderzoek, dat is het dateren van hout aan de hand van jaarringen, waarmee vaak ook de bouw gedateerd kan worden. Soms worden andere natuurkundige technieken benut, zoals scheikundige analyses van mortel, natuursteen en afwerkingen.

Het bouwhistorisch onderzoek vindt voornamelijk plaats door particuliere bureaus. De bedoeling van dit artikel is om de dagelijkse werk-praktijk van één van de bouwhistorische onderzoeksbureaus te schetsen.¹ Een aantal vragen zal aan bod komen, zoals: op welke wijze wordt geprobeerd dit 'archief in hout en steen' te lezen en te vertalen. En aan welke gegevens en kennis hebben de opdrachtgevers behoefte. En hoe heeft de dagelijkse praktijk in dit bureau zich de afgelopen tien jaren ontwikkeld.

Bouwhistorisch onderzoek

Het bouwhistorisch onderzoek richt zich dus op de ruimtelijke en bouwkundige structuur van de monumentale bebouwing: constructies en materialen. In een nauwe samenwerking tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMz) en de Stichting Bouwhistorie Nederland zijn *richtlijnen voor*

praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek samengesteld.² De bedoeling hiervan was om tot een nadere omschrijving te komen van dit type onderzoek, dat nog weinig bekendheid genoot. In deze richtlijnen wordt onderscheid gemaakt in een viertal typen bouwhistorisch onderzoek, met een toenemende diepgang: de *inventarisatie*, de *verkenning*, de *opname* en de *ontleding*. Bovendien wordt hierin aangegeven dat verschillende doelen met bouwhistorisch onderzoek kunnen worden nagestreefd.

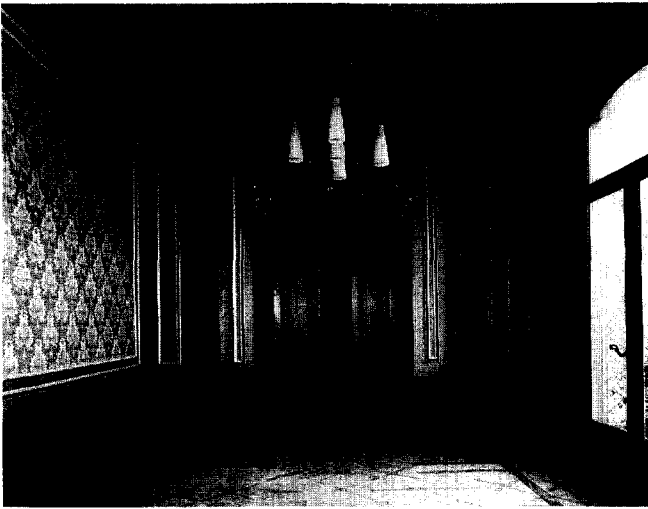
De *bouwhistorische inventarisatie* is er in eerste instantie op gericht om een zeer globaal inzicht te verkrijgen in de monumentale waarden van een groep gebouwen. De weerslag van de inventarisatie wordt opgenomen in een rapport.

De *bouwhistorische verkenning* en *opname* vinden meestal voorafgaand aan een restauratie of functiewijziging plaats en leveren meer gedetailleerde kennis op van de historische structuren en elementen van het onderzochte object. De resultaten van beide onderzoeken worden opgenomen in een rapportage, waarvan bouwtekeningen, historische en recente afbeeldingen en snel beschikbare historische gegevens in de rapporten een belangrijk deel uitmaken. Ook een bescheiden publicatie kan hieruit voortvloeien. Een uitkomst van deze onderzoeken kan zijn dat nader, diepgaand onderzoek gewenst of zelfs noodzakelijk is.

De meest diepgaande aanpak betreft de *bouwhistorische ontleding*. Deze vindt meestal plaats tijdens een restauratie en richt zich sterk op het documenteren van bouwsporen die tijdens de werkzaamheden aan het licht komen. Door analyse, synthese en vergelijking wordt toegewerkt naar een wetenschappelijk inkadering van het monumentale object. Dankzij deze diepgang kan het onderzoek tot een uitgebreide publicatie leiden.

De bouwhistoricus en de opdrachtgever

Aanvankelijk vormde de Rijksgebouwendienst een grote initiator en opdrachtgever van bouwhistorisch onderzoek. Juist in 1984 was door E.J. Nusselder van het Bureau Rijksbouwmeester van de RGD een richtlijn samengesteld, waarin een zeer systematische aanpak van bouwhistorisch onderzoek en documentatie is neergelegd.³ Het streven was om van elk element of onderdeel per ruimte zo nauwkeurig mogelijk de datering, context, monumentale waarde en gaafheid vast te stellen. Door ons bureau is een aantal onderzoeken op deze wijze

Afb. 1. Landhuis Wolfslaar in Breda. Aan de zuidrand van de bebouwde kom, vlakbij het voormalige dorp Ginneken, bevindt zich het landgoed Wolfslaar. Omstreeks 1862 is het huidige landhuis met koetshuis gebouwd in neo-classicistische stijl. Uit het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat het landhuis nog voor een groot deel in de oorspronkelijke staat verkeert. Met name ook is de decoratie van het interieur, zij het vaak verborgen achter recentere afwerkingen, teruggevonden. Hiervoor kon een specialist te hulp worden geroepen: L. de Clerq uit Antwerpen. De afgebeelde vestibule was in plaats van het behang oorspronkelijk voorzien van verschillende marmer-imitaties in grijs tinten. De herkomst van de geprefabriceerde gips-decoraties kon door de deskundige worden vastgesteld. Hij concludeerde ook dat op deze wijze de gehele begane grond en de belangrijke ruimten op de verdieping gedecoreerd waren, als onderdeel van een samenhangend programma gebaseerd op het gebruik van de ruimten. Momenteel wordt begonnen met het herstellen van de oorspronkelijke toestand. (Herkomst: K. Emmens en J. Kamphuis, Wolfslaar, landhuis en koetshuis, (Archeologie en Bouwhistorie, interne rapporten van de Gemeente Breda, deel 28), Delft 1996; afb. 57, foto: H. Krüse te Delft)

voor de RGD uitgevoerd, in 1997 nog van het Armamentarium of Legermuseum te Delft.

Daarnaast heeft voor een aantal gemeenten een inventariserend onderzoek plaatsgevonden. Dit onderzoek was gericht op gemeentelijke monumenten en karakteristieke gebouwen met het doel om aan te geven waarin de eventuele monumentale waarde gelegen is. Niet alleen het gebouw zelf, maar ook de omgeving werd daarin betrokken. Soms behoorde ook het samenstellen van een redengevende omschrijving tot de opdracht.

Een andere belangrijke opdrachtgever is de Gemeente Breda. Sedert 1991 wordt in deze stad door ons bureau ook bouwhistorisch onderzoek in de meest brede zin uitgevoerd. Zoals wel vaker gebeurd is de aanzet daartoe gegeven door de gemeentelijke archeoloog, in dit geval G. van den Eynde. Aanvankelijk was het doel voornamelijk het documenteren voorafgaand aan belangrijke wijzigingen. In deze rapporten werd door ons van meet af aan een waardering en advies opgenomen, waardoor de rapportage zich steeds meer ontwikkelde tot een op advisering gericht document. Ons doel was

om aan te geven dat een monumentaal gebouw niet beperkend is ten opzichte van wijzigingen, maar juist verrijkend. Door kennis over het gebouw door te sluiten aan de opdrachtgever, kunnen de monumentale elementen vaak benut worden of zelfs 'smaakmaker' zijn bij een functiewijziging.⁴ Kennis van de structuur en ontwikkeling van het gebouw voorkomt onverwachte problemen bij de uitvoering van bouwwerkzaamheden.

Hiermee is kennelijk in een behoefte voorzien, want sinds kort wordt bij vrijwel elk pand in de binnenstad van Breda en bij interessant geachte panden daarbuiten, vooraf een bouwhistorische verkenning vereist. De verkenning is daarin baanbrekend geweest, want door het korte tijdsbestek en de daaraan gepaarde lage financiële investering, is de drempel om bouwhistorisch onderzoek te laten uitvoeren geslecht.

Daarnaast vindt bouwhistorisch onderzoek tijdens grotere restauraties plaats, zoals bij de Westerkerk te Enkhuizen en kasteel Heeswijk, aangezwengeld door de RdMz. Het primaire doel hiervan is het documenteren van de objecten, met name wat betreft de zaken die tijdens de restauratie in het zicht komen.

De monumentale waardebeoordeling

De ervaring van ruim tien jaar bouwhistorisch onderzoek bij ons bureau heeft geleid tot een specifieke en misschien zelfs baanbrekende aanpak. Onze opdrachtgevers hebben namelijk in de meeste gevallen behoefte aan een duidelijke monumentale waardebeoordeling, waarmee ze in het planproces aan de slag kunnen. Immers, het komt steeds meer voor dat niet-restauratiearchitecten aan het werk gaan met monumentale panden. Een aantal van hen onderkent eigen gebrek aan kennis of tijd om deze te vergaren, en laat dat aanvullen met gegevens afkomstig uit bouwhistorisch onderzoek. Onze rapportage is daarom sterk gericht op dat doel.

De monumentale waarde kan beargumenteerd worden door allereerst de hoofdstructuur van het object te analyseren. Met name de bouwmassa, draagconstructie (balklagen), kapconstructie en gevels worden onderzocht. Daarnaast kan op basis van oude bouwtekeningen, historische afbeeldingen en ander materiaal een chronologie in de ontwikkeling van het object worden ontrafeld. Vaak ontstaat hierdoor al een globaal beeld van de oorspronkelijke toestand en de toevoegingen en wijzigingen die hebben plaatsgevonden. Een belangrijke informatiebron en dus ook aandachtspunt wordt gevormd door de aan de structuur gekoppelde elementen, zoals binnenwanden, trappen, haarden en stucplafonds.

Vervolgens wordt gekeken naar de gaafheid en de uniciteit van de structuur en de daaraan gekoppelde elementen. Ook de stedenbouwkundige context wordt in de monumentale waardebeoordeling betrokken.

Vanzelfsprekend kunnen de waarnemingen beperkt worden door afwerkingslagen, zoals behangsels, aftimmeringen en stucplafonds. Afhankelijk van de door de opdrachtgever gewenste diepgang van het bouwhistorische onderzoek kan eventueel 'achter het behang' worden gekeken.

Onze rapportage bestaat uit drie of vier delen. In het eerste deel wordt op de eerste pagina's een samenvatting gegeven van de bouwgeschiedenis, de monumentale waardebeoordeling en het advies. De bedoeling is om in enkele zinnen de kern aan te geven. Deze samenvatting wordt ondersteund door plattegronden, waarop de vier onderscheiden waarde-categorieën zijn ingekleurd. Indien het object een complex geheel vormt, wordt daarnaast op een ingekleurde plattegrond ook de bouwfaserings aangegeven. Er wordt bewust gestreefd naar maximaal één A4: gemakkelijk leesbaar en hanteerbaar voor toetsende en beleidsmakende instanties.

Het tweede deel vormt de tekstuele verantwoording van het onderzoek. Hierin komen de bouwgeschiedenis en de beschrijving aan bod. Ook een geschreven waardering, bestaande uit de genoemde vier categorieën, en een daarop gebaseerd advies zijn opgenomen. Deze categorieën variëren van een hoge monumentale waarde, via een positieve en indifferente tot een negatieve monumentale waarde. Als er archiefmateriaal ter beschikking staat, wordt dat in het rapport opgenomen als bijlage.

Het derde deel bestaat uit het beeldmateriaal. Bouwtekeningen, oude en nieuwe afbeeldingen en foto's illustreren de argumentatie van de monumentale waardebeoordeling.

Indien mogelijk wordt samengewerkt met andere bureaus die specifieke deskundigheid inbrengen. Historici en kunsthistorici kunnen worden ingeschakeld voor nader archiefonderzoek en een nadere interpretatie van de decoratie en inrichting. Tuinexperts analyseren een historische tuinaanleg, kleurexperts onderzoeken de toepassing van kleur aan zowel in- als exterieur. De resultaten van hun onderzoeken worden als vierde deel geïntegreerd opgenomen in het rapport.

Omdat met name bouwkundigen meer visueel zijn ingesteld, hechten wij grote waarde aan een goede documentatie door middel van foto's, met zonedig een aanvullend schetsje, en een heldere beschrijving daarbij. De afbeeldingen vormen dus een zeer wezenlijk onderdeel in de rapporten. De reacties van onze opdrachtgevers geven aan dat ze goed te hanteren en kennelijk praktisch bruikbaar zijn.

Van documenteren tot adviseren

De situatie in Breda is kenmerkend voor de inhoudelijke ontwikkeling die ons bureau heeft doorgemaakt. Nog steeds vormt het documenteren het fundament van ons bouwhistorisch onderzoek, het biedt immers de basis voor kennis van het gebouw en de daaruit voortvloeiende monumentale waardebeoordeling. Het is echter ook de basis voor de advisering die wij in onze rapporten opnemen.

Zoals gezegd willen wij aangeven op welke wijze de monumentale aspecten een verrijking en verbijzondering van het bouwplan kunnen inhouden. Zo willen wij ook bijdragen aan het behoud van een zo groot mogelijk deel van de monumentale waarden, vertegenwoordigd door muren, gevels, balklagen, kapconstructies, kelders, haarden, vloeren, stucplafonds en alles wat erbij komt kijken.

Als gevolg hiervan gaat ons bureau geleidelijk aan een

Afb. 2. Reigerstraat 22 te Breda. De voorgevel uit 1907-1914 is aanleiding geweest om in de redengevende omschrijving het bovengrondse gedeelte uit te sluiten van de bescherming in het kader van de monumentenwet. Uit het bouwhistorisch onderzoek is echter naar voren gekomen dat ca. 4 m achter dit voorgedeelte zich een bouwdeel bevindt, dat nog grotendeels uit de 13de of 14de eeuw dateert met vroeg 16de-eeuwse balklagen. De wel in de redengevende omschrijving genoemde kelders horen hierbij. (Zie: K. Emmens en J. Kamphuis, Reigerstraat 22 te Breda. (Archeologie en Bouwhistorie, interne rapporten van de Gemeente Breda, deel 50), Delft 1998)

steeds grotere rol spelen in het gehele bouwproces en niet alleen meer voorafgaand daaraan. In de planvoorbereiding kan de bouwhistoricus adviseren over de mogelijkheden en onmogelijkheden van bepaalde wijzigingen vanuit monumentaal oogpunt en alternatieve oplossingen aangeven. Tijdens de uitvoering van de werkzaamheden kan de bouwhistoricus een bijdrage leveren aan de oplossing van problemen die voortkomen uit de historische constructies. Immers, het is vaak de bouwhistoricus die vanuit zijn ervaring met monumentale gebouwen de meeste kennis van het omgaan met deze bijzondere gebouwen heeft.

De opdrachtgevers, bouwhistorisch onderzoek en de monumentenwet

De situatie zoals die hierboven van Breda geschetst is, is tamelijk uniek in Nederland, maar krijgt navolging. Zoals bij-

voorbeeld onlangs in Den Helder, waar bijna de gehele Oude Rijkswerf aan een bouwhistorische inventarisatie is onderworpen.⁵ Het systematisch laten uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek vindt slechts in enkele gemeenten plaats. In 's-Hertogenbosch en Utrecht bestaan gemeentelijke bouwhistorische diensten, die kennis vergaren ten behoeve van bouwplanbeoordeling. Ook het verzamelen van gegevens voor wetenschappelijke doeleinden geschiedt daar. Elders in Nederland vindt bouwhistorisch onderzoek meer incidenteel plaats. Wij verwachten dat ervaringen zoals in Breda, langzamerhand zullen leiden tot soortgelijke ontwikkelingen in andere gemeenten. Recente en hoopgevende voorbeelden hiervan zijn Middelburg, Groningen en Maastricht.⁶

Een stimulans hiertoe vormt ook de opstelling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In het kader van het Besluit Rijkssubsidiëring Rijksmonumenten (BRRM) wordt bouwhistorisch onderzoek naast andere onderzoeken namelijk subsidiabel gesteld voor rijksmonumenten en zorgt men voor inhoudelijke begeleiding en dendrochronologische datering.

Het bouwhistorisch onderzoek zoals dat door ons bureau wordt uitgevoerd vloeit zelden direct voort uit de monumentenwet. Slechts bij de grotere onderzoeken is daarvan sprake, omdat die onder stimulans van de RdMz plaatsvinden en (deels) bekostigd worden vanuit BRRM. De overige onderzoeken geschieden niet vanwege de monumentenwet, maar vanwege de wens van de eigenaar, de gemeente of de architect om meer inzicht te hebben in de monumentale waarden.

Conclusie

De afgelopen tien jaren heeft het bouwhistorisch onderzoek binnen ons bureau een zekere professionalisering ondergaan. In plaats van slechts documenterend werkzaam te zijn, vindt onderzoek tegenwoordig meer en meer plaats in verband met bouwprocessen. Het belang van kennis over monumentale gebouwen, al dan niet beschermd ingevolge de Monumentenwet, wint steeds meer terrein. Onze ervaring is dat de bouwhistoricus ook gaat deelnemen in het proces van planvorming, waarbij hij optreedt als adviseur vanuit zijn kennis van de historische bouwtechniek en monumentale waarden.

De bijdrage van het bouwhistorisch onderzoek aan de monumentenzorg in Nederland betekent een verdieping van de kennis van de historische bebouwing. In plaats van een tweedimensionaal beeld (gevels), zoals dat naar voren komt uit de vaak ruim dertig jaar oude redengevende omschrijvingen van de RdMz, ontstaat een duidelijke waardering van de driedimensionale hoedanigheid van een monumentaal object. Dikwijls zou bouwhistorisch onderzoek dan ook aanleiding kunnen zijn tot een aanzienlijke bijstelling van die omschrijving. Dit legt de grondslag voor daadwerkelijk behoud van het monumentale geheel, in plaats van alleen maar de façade.

Tenslotte een voorbeeld dat een en ander illustreert. De redengevende omschrijving van het pand Reigerstraat 22 te Breda luidt: *“Onder het pand Reigerstraat 22, dat zelf niet voor bescherming in aanmerking komt is de kelder van het*

huis van Renesse (plm 1500) bewaard: overdekt door tongewelven, in twee helften gescheiden door korfbogen op pilasters en twee zuilen.”

Naar aanleiding van een eerste bouwhistorische verkenning die onlangs heeft plaatsgevonden, zou de volgende alternatieve redengevende omschrijving samengesteld kunnen worden: *“In oorsprong onderdeel van het gastenverblijf “die Herberghe” van de Heren van Breda, dat in 1514 in particuliere handen kwam en van 1529 tot 1661 in bezit was van het geslacht Van Renesse van Elderen en nazaten, vandaar de naam “Huis van Elderen”. Complex samengesteld pand op een zeer langgerekt perceel tussen de Reigerstraat en de Cingelstraat.*

Het oudste deel bevat 13de- of 14de-eeuwse kelders, die behoorden bij een pand met een hoge begane grond en een kap, met voor- en achterhuis; de balklaag was voorzien van muurstijlen. Omstreeks 1500 werd een verdieping toegevoegd en de begane grond verlaagd; het oudere muurwerk bleef gehandhaafd en de huidige samengestelde balklagen werden aangebracht, met natuurstenen consoles op de verdieping. In 1936 is de kap gesloopt.

In 1661 werd vóór de voorgevel een aanbouw opgetrokken tot aan de rooilijn van de Reigerstraat, dat in de 19de en 20ste eeuw sterk is gewijzigd en waarbij de neo-rennaissance-gevel (tussen 1904 en 1917) is aangebracht.

Tussen de 17de en de 20ste eeuw zijn tegen de achtergevel aanbouwen opgetrokken, die eveneens sterk gewijzigd zijn.

Aan de Cingelstraatzijde bevindt zich bebouwing die in de 19de en 20ste eeuw sterk is vernieuwd.

Het open terrein tussen beide bouwdelen is in de 20ste eeuw bebouwd.”

De analyse van de bouwmassa leidt tot een aanzienlijk gedifferentieerder beeld. Door als het ware achter de recente afwerkingslagen te schouwen, blijkt het pand op veel meer punten monumentale waarden te bezitten. Dit zou een goede aanleiding kunnen zijn om de redengevende omschrijving aan te passen in het kader van de monumentenwet 1988.

Noten

- 1 De auteurs zijn werkzaam bij *Kamphuis, bureau voor bouwhistorie* te Delft.
- 2 K. Emmens e.a. red. *Richtlijnen voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek*, (RdMz-info Architectuur en Stedebouw nr. 1), Zeist 1995. Gezien de snelle ontwikkelingen op dit gebied is momenteel een herziening van de richtlijnen onder handen.
- 3 E.J. Nusselder, *Documentatie en onderzoek Monumenten II. Handleiding bouwhistorische beschrijving en waardering van monumenten in rijksbezit*, (Rijksgebouwendienst, Bureau Rijksbouwmeester, Adviergroep Monumenten in Rijksbezit), Den Haag, december 1983.
- 4 Zie bijvoorbeeld het artikel: J. Kamphuis, 'Een bouwhistorische opname van Visserstraat 12, Breda', in: *Bulletin KNOB*, jaargang 94 (1995), pp. 149-155.
- 5 Dit onderzoek vond plaats in opdracht van het Projectbureau Oude Rijkswerf.
- 6 Het eerste rapport over de Stadsschuur in Middelburg is op 16 mei 1998 gepresenteerd.